

שלוש תפישות של מקום בשיכון הציבורי בישראל בשנות החמישים

הדס שדר

מבוא: תכנים גלויים וסמויים בהגדרת המקום

'בריא'ת' מקום למגורים אינה עניין פרופסיונלי-אדריכלי גרדא. בתכנון בתי-מגורים ושכונת מגורים טמונים ערכים נוספים על אלה הפלסטיים, כלומר על אלה העוסקים בחומר ובחלל. ערכים נוספים אלה מעידים על תפיסתם של המתכננים את המקום, במובן העמוק; תפיסת מקום השוורת תכנים אבסטרקטיים, שבאים לידי ביטוי בדימוי השכונה, באופיה ובדרך תכנונה. במאמר נסקרים שלושה מקומות: שלוש שכונות מגורים, שתוכננו ונבנו על-ידי אנשי אגף התכנון ועל-ידי אנשי אגף השיכון הציבורי במדינה בשנות החמישים. שלושת המקומות מכמינים תכנים אבסטרקטיים שונים. בתחילת המאמר מפורטים תכנים אלה, ובסופו מתואר המפגש בין התכנון לבין המציאות (כלומר בין התכנון לבין תנאי השטח הפיזיים ובייחוד בין התכנון לבין הדיירים). מסקנות המאמר, הנגזרות ממפגש זה, עומדות על משמעותם של התכנים האבסטרקטיים בחברה הישראלית בכלל, מעבר למקומות הספציפיים הנזכרים במאמר.

* * *

הגדרתם של המשתמשים את שכונת המגורים 'שכונה מוצלחת' היא הגדרה פשוטה יחסית. במאמרו 'הרמוניה אינה איכות נשאפת - הנוף האנושי של אדריכלות "בנה ביתך"' טוען הכותב, פרופ' עמוס רפפורט, כי מקום טוב צריך לענות על מאווייהם של המשתמשים. אין בהגדרה זו עמידה על מאפיינים אסתטיים ואדריכליים, כל-שכן על מאפיינים תאורטיים כבדי משקל. מקום המגורים הטוב - בין שהוא בית ובין שהוא שכונת מגורים - נמדד לפי שביעות הרצון של תושביו.¹

1. עמוס רפפורט, 'הרמוניה אינה איכות נשאפת - הנוף האנושי של אדריכלות "בנה ביתך"', אדריכלות ישראלית: רבעון לאדריכלות ועיצוב פנים, 15 (אפריל 1993), עמ' 4-8.

שביעות הרצון של התושבים יכולה להימדד לאחר הבנייה והאכלוס, ויכולה להיות פרמטר משמעותי כאשר התכנון מבוצע בשיתוף-פעולה עם התושב המיועד. אולם, לא כך הם פני הדברים בתכנון מגורים לצרכן אנונימי. כאשר מדובר בתכנון שכונות שלמות במסגרת השיכון הציבורי במדינה בשנות החמישים – חזקה עלינו כי שביעות הרצון של המשתמשים אינה אלא רעיון אבסטרקטי. המתכננים לא ידעו מי יהיו התושבים (עולים, ברובם המכריע), מהי תרבותם המקורית, מה הן ציפיותיהם מן המגורים בארץ, מהו מעמדם הסוציו-אקונומי ומה גודל משפחותיהם.

מתכנני השיכון הציבורי בשנות החמישים תכננו בחלל ריק, חלל ריק מכמה בחינות. ראשית, הם נאלצו לתכנן לצרכן אנונימי. שנית, הם נאלצו 'לברוא' מקום במשמעותו הפיזית הפשוטה ביותר: משמעות של חומר ולבנים, תצורה וחלל, צמחייה ודרכים. כיוון שהערים החדשות והשכונות החדשות שנוצרו על-ידי השיכון הציבורי נבנו בשטחים ריקים לחלוטין או בשולי הערים, לא יכלו המתכננים להתאים את תבנית המקום לסביבה הבנויה מהטעם הפשוט: בדרך-כלל לא היתה סביבה בנויה במקומות אלה, אלא קרקע חשופה.² הפן השלישי, והמסובך מכול באותו 'חלל ריק' שבו תכננו המתכננים, טמון בדימויו של המקום הרצוי בעיניהם. 'בריאת המקום' שלהם אינה אלא הצהרה עמוקה על תובנותיהם באשר לגורמים המשפיעים על מקום: אקלים, נוף, מסורת (ואם כן, אזי של מי), סגנון ארכיטקטוני מסוים, או רעיון אחר.

הביקורת כלפי תובנות אלה היא המעניינת ביותר. בקרב האדריכלים נשמעת תדיר הביקורת 'לא מתאים למקום', לאור כמה אספקטים. נוף גאות הרעפים הפושה במחוזותינו מבוקר כ'לא מתאים לאקלים', וכך גם המדשאות עתירות הירק המתוכננות באזור מדברי. מתוך ביקורת שכזאת נדמה כאילו המקום הוא בעל נתונים פיזיים, הניתנים למדידה מדויקת כנתוני נוף ואקלים.

ביקורות אחרות העלו את עניין היעדרה של מסורת תכנונית וכתוצאה מכך היעדר סגנון קוהרנטי. בביקורת נגד הפוסט-מודרניזם של שנות השמונים ותחילת שנות התשעים בארץ, טוען הארכיטקט דוד קנפו כי טעות היא להעתיק שרירותית תכנון אירופי ואסתטיקה אירופית ולהתעלם מהנכסים הנופיים והתרבותיים המצויים כאן. נכסים תרבותיים של מי? של 'התרבויות השונות אשר התקבצו כאן' וגם של שכנינו לים התיכון ('עדיין ישנו מרחב יצירתי המבוסס על אורח החיים הים-תיכוני').³

2. דוד זסלבסקי, שיכון עולים בישראל, תל-אביב 1954.

3. דוד קנפו, 'מבנאליה למונומנטליות מקומית – תמורות באורבניזם עכשווי בישראל', סטודיו, 28 (1991), עמ' 7. בדבריו על אותה 'ים-תיכונית' נשאפת מתייחס דוד קנפו למושג מעורפל. השאלות מהי אותה תרבות 'ים-תיכונית' ומדוע הוא בוחר במינוח 'תרבות ים-תיכונית' ולא במינוח 'תרבות מזרח-תיכונית' נותרות ללא מענה. וכמוכן, השאלה העקרונית האם קרבה גאוגרפית יחסית היא המפתח לזיקה תרבותית גם היא נותרת ללא תשובה.

המושג 'מקום' מכיל אפוא תכנים רבים. תכנים אבסטרקטיים כתכנים היסטוריים, תכנים תרבותיים ותכנים אסתטיים ועיצוביים. כל אלה נוספים על התכנים הפיזיים, הברורים מאליהם. דומיננטיות של תוכן אבסטרקטי מסוים בתכנון יכולה להאיר, יותר מכול, את 'קריאת המקום' של המתכנן. אולם, מכיוון שבשנות החמישים עסקינו ובתכנון ובשיכון ציבורי – תכנים אלה מעידים גם על אמיתות חברתיות מוכמנות. שכן, המתכננים בשנות החמישים היו חלק מהאליטה התרבותית החברתית שלנו, ולכמה מהם אף היה קשר ישיר למקבלי ההחלטות השלטוניות בתחומים אחרים.⁴

לאור דברים אלה מוגדרת מטרת המאמר כחשיפת ההגדרות השונות של המקום שהגדירו מתכנני השיכון הציבורי בשנות החמישים.⁵ שלושה פרויקטים שונים ייסקרו במאמר, ובהם שלוש הגדרות שונות של מקום. פרויקטים אלה 'בראו' מקומות של ממש: מקומות בעלי חומרים, חללים וריחות, אולם גם מקומות בעלי אמירות סמויות על הערכים הרצויים להתממש. סוף המאמר בוחן את שלוש הגישות לאור המפגש עם האנשים ועם תנאי האקלים, דרך השאלה מה היה המקום שתכננו המוכמנים תאמו יותר את המציאות, מדוע, ומה משמעותם החברתית והאידיאולוגית של התכנים בתכנון.

המקום הראשון – המקום הציוני

עם קום המדינה הוקם אגף התכנון, שריכז את סמכויות התכנון המרחבי בכל קניי המידה: התכנון הארצי, האזורי, העירוני, השכונתי והמבני.⁶ בראשו נקרא לעמוד האדריכל אריה שרון. שרון (1900-1980), שרכש את השכלתו האקדמית בברוקלין שבדסאו, נודע בעיקר בשל מעורבותו בתכנון מעונות עובדים בתל-אביב. במעונות אלה, על קנה-המידה האנושי

4. Arie Sharon, *Kibbutz + Bauhaus*, Stuttgart 1976

5. אין כוונת המאמר לעמוד על כלל השיקולים של בניית הערים החדשות ועל התוצאות בקנה-מידה ארצי. על כך ראו: אלישע אפרת, עיירות הפיתוח בישראל – עבר או עתיד?, תל-אביב 1987; הנ"ל, ערים ועיור בישראל, תל-אביב 1988, עמ' 9-37, 147-162; אלכסנדר ברלר, שמואל שקד, ערים חדשות בישראל, רחובות 1967; אלכסנדר ברלר, שלב המראה בהתפתחותה של עיר בישראל, רחובות 1977; רחל וילקנסקי, 'גלעין ושוליים בהתפתחותה של ישראל', עבודה לתואר דוקטור למדעים, הטכניון, חיפה 1980; אפרים טורגובניק, הממד הפוליטי של מדיניות התכנון האורבני בישראל, ירושלים 1994; Eliezer Brutzkus, *Physical Planning in Israel* (Copyright and Distribution by E. Brutzkus), Jerusalem 1964; Nathaniel Lichfield, *Israel's New Towns: A Strategy for their Future*, [Tel Aviv] 1970; Yuen King-Yun, 'Small New Towns as Ideal Communities', Thesis for the Degree of Master of Science, Technion - Israel Institute of Technology, Haifa 1967

6. Arthur Glikson, 'Fragen der Stadt-und Landes-Planung in Israel' [Problems of City Planning and Territorial Planning in Israel], *Werk*, 45, 4 (1958), pp. 114-118

שלהם, השכיל לפסל מרפסות קטנות, להגדיר חצרות ו'קן רחוב' ולהנדס דירות פונקציונליות. המעונות האלה הגדירו היטב את 'המקום האישי' – זה שבין אדם למשפחתו, בין אדם לשכניו ובין אדם לעירו.⁷

כאשר נתבקש שרון לתכנן את המדינה כולה לא עמד לעזרתו קנה-המידה האנושי שבו התמחה, ולא עמדו לו ולמתכננים האחרים תקדימים מקומיים שניתן ללמוד מהם. ככלות הכול, טרם קום המדינה לא נדרשו המתכננים להתמודד עם קנה-מידה ארצי, אזורי או עירוני. עתה, עם הקמת המדינה, נדרשו המתכננים להתמודד עם מרחבי המדינה, שהיו לראשונה בידניו, ועם אספקת מגורים ל-686,748 עולים שהכפילו את אוכלוסיית המדינה בתוך שלוש שנים.⁸ הגישה לתכנון היתה אחרת. מבט ראשוני בתוכניות מגלה גישה קרה ומחושבת: המתכננים סקרו תחילה את המצב הקיים, איתרו את הבעיות והציעו פתרונות ישירים; כאלה שישומם הגורף הצליח לשנות את תפוסת התושבים ואת מפת ההתיישבות בתוך שנים ספורות.

כיוון ש-82% מהאוכלוסייה היהודית רוכזו בשלוש הערים הגדולות ובסביבותיהן – הוצע לפזר את האוכלוסייה.⁹ כיוון שנמצא קיטוב בין ערים גדולות מעטות לבין יישובים כפריים רבים – הוצע להקים ערים חדשות בינוניות.¹⁰ כיוון שחבלי ארץ רבים לא היו מיושבים – הוצע להקים יישובים חדשים במקומות הריקים.¹¹

צורת חשיבה מתודית הוסיפה להדריך את המתכננים, בתכנון את היחסים בין דפוסי ההתיישבות השונים. המדינה חולקה ל-24 נפות תכנון לאור משתנים פיזיים, תחבורתיים ודמוגרפיים, ולכל נפה נקבע דגם התיישבותי שווה. כלומר: הבעיה הגדולה (תכנון המדינה) פורקה לגורמים (לנפות). כל נפת תכנון תוכננה כיחידה כלכלית שלמה, המתבססת על כפרים חקלאיים, שתוכננו להתפרס על פני הנפה; מעליהם בהיררכיה יישובית המשכית תוכננו מרכזים חקלאיים, מעל המרכזים החקלאיים – עיירות שדה, ובראש הנפה עיר ראשה. מטרת המתכננים היתה 'לאכלס את הארץ על יסוד אזורים מאוזנים קטנים יחסית, שבהם יתקיים שיתוף פעולה הדוק בין המרכז האזורי העירוני לבין העורף החקלאי'.¹² עיירות השדה יועדו לעבד תוצרת חקלאית ולספק שירותים למתיישבים הכפריים, ורק בעיר הראשה הורשתה תעשייה ניטרלית, שאינה קשורה ישירות לתוצרת החקלאית המקומית.¹³

7. ראו: Sharon, *Kibbutz + Bauhaus*.

8. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, ירושלים 1973, עמ' 125.

9. אריה שרון, תכנון פיסי בישראל, ירושלים 1951.

10. שלום רייכמן, פרקים בתולדות התכנון הפיסי בישראל: סקר תכנון פיסי 1948-1965, א, ירושלים 1984.

11. ראו: שרון, תכנון פיסי בישראל.

12. אליעזר ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', בתוך: מרדכי נאור (עורך), 'יישוב הנגב, 1900-1960 (עידן, 6), ירושלים 1985, עמ' 159.

13. בספרות, נוהגים לכנות את הדגם על-שם Christaller, שפיתח סכמה דומה בגרמניה בשנת 1932. אולם העיסוק בתקדימים ובקנה-מידה כה רחב חורג מענייניו, ולא נעסוק בו כאן. המקור לכך: Walter

אפשר לומר כי המתכננים מצאו דגם התיישבותי שנראה המתאים ביותר לפתרון הבעיות, ולפיכך שוכפל בכל הארץ. שכפול זה אפשר לראות גם בתכנון הערים החדשות: עיירות השדה וכן הערים הנפתיות – ערי הראשה. הדגם התכנוני הכללי של הערים החדשות היה דגם קונצנטרי: השכונות סבבו את המרכז העירוני. השכונות והמרכז הותוו בנפרד, שכן שטחים ירוקים נרחבים שורטטו בין השכונות לבין עצמן ובינן לבין המרכז העירוני. במרכזה הפיזי של כל שכונה תוכנן גם מרכז הציבורי והמסחרי.¹⁴

קנה-המידה האנושי, הזכור לטוב ממעונות עובדים, ניכר בתכנון השכונות. אמנם, המעונות האורבניים לא תוכננו בערים החדשות, אולם תכנים חברתיים דומים ניכרו בתכנון. בשכונות החדשות, שכונת 'יחידות שכונות', תוכננו בתים קטנים על פני שטחים רחבים ומוריקים. בלבה של השכונה אותר גן פנימי רחב ידיים ובו מוסדות הציבור והמסחר, ותוואים מעוגלים קישרו בין הפונקציות (איור 1).¹⁵ הצבע הירוק והרך שנצבעו בו התוכניות העצים את האילויה המתקתקה: הנה חוזרים הילדים מבית-הספר לעבר הבתים דרך הגנים המוריקים, והנה הולכים ההורים והטף לגן המרכזי ונפגשים בו עם דיירי השכונה האחרים. לכאורה חזרו הערכים האנושיים לתכנון. אולם, מבט בוחן מגלה כי אין הדברים כמראיתם, והתכנון האחיד של כל השכונות החדשות באשר הן – אבסורדי. האבסורד טמון בכך שהתכנון האחיד, השכלתני כל-כך כביכול, פסח על הנתון הבסיסי שכל מתכנן (ובוודאי כל מתכנן שכלתני) אמור היה לבדוק: השוני הגאוגרפי בין האתרים. ולכן, כאשר גם בארצנו, העיר המדברית דלת המשקעים, תוכננה כעיר שופעת ירק, ברי היה כי 'מקום' אחר נחבא בתכנון – לא המקום האנושי.

מהו המקום שנחבא בתכנון? זהו המקום האידאולוגי. אותה אידאולוגיה שראתה צו עליון בהפרחת השממה; אותה אידאולוגיה שראתה חובה 'לכבוש את הארץ' ולכונן את הקשר המחודש בין עם ישראל לאדמתו. אותה אידאולוגיה העונה לשם 'ציונות'. הציונות ביקשה למצוא 'פתרון' למצבם של היהודים, כבנים ללאום חסר תחום פיזי מוגדר היושב בתוך לאומים אחרים. מתוך קבלה מוקדמת של עקרון הלאומיות באשר הוא, הציונות הציעה ל'נרמל' את העם היהודי על-ידי הוספת הרכיב הלאומי החסר – מדינה עצמאית בארץ-ישראל.¹⁶ באופן טבעי שאפה הציונות אל הנחלה הפיזית הנעדרת, החיונית להקמת המדינה, ולכן הקרקע לא נתפסה כפשוטה – כתנאי פיזי הכרחי לכינון המדינה היהודית בלבד, אלא גם כבעלת 'סגולות מרפא' לאומיות.

כיוון שמרבית יהודי אירופה לא עסקו בעבודת האדמה בארצות מושבם, וכיוון שהיו מנותקים מאדמת ארץ-ישראל, ראתה הציונות בקרבה לקרקע מעין מרפא ל'בעיית היהודים',

Christaller, *Central Places in Southern Germany* (trans. Carlisle W. Baskin), Englewood Cliffs, NJ 1966, pp. 1-135

14. ראו: שרון, תכנון פיסי בישראל.

15. שם.

16. יובל פורטוגלי, יחסים מוכלים: הברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני, תל-אביב 1996.

שהוגדרה כהיעדר נורמליות לאומית. הקרבה לקרקע באמצעות התיישבות ועבודה חקלאית היתה אמורה אפוא לפתור את כל הבעיות: גם ליצור את הקשר ההכרחי של העם לאדמת ארץ-ישראל וגם לתקן את פני החברה על-ידי יצירת מדרג תעסוקתי נורמלי.¹⁷ טרם קום המדינה זכו המטרות האמורפיות של 'כינון עם נורמלי' או 'כינון בית לאומי' לתרגום מעשי בהתיישבות הכפרית. אחרי קום המדינה הבינו המתכננים כי עליהם להקים ערים חדשות. אולם הבנה זו היתה, לכאורה, שכלתנית בלבד. בעומק הכרתם לא השכילו המתכננים לקבל את העיר על אושיותיה: על המגוון המבני והאנושי שבה, על הצפיפות שבה, על האנונימיות הטמונה בה ועל הנתק המובנה שיש בינה - כבועה אנושית - לבין הקרקע. לפיכך, תוכננו הערים החדשות כ'אנטי-ערים': הערים הורכבו משכונות מנותקות, סמי כפריות, בעלות בינוי דליל ושפע ירק. גגות הרעפים, שלא תאמו את המקום במשמעותו הפיזית תאמו אפוא מאוד מקום אחר: הם תאמו את הכפר האירופי. והכפר האירופי, במקרה זה, היה שווה לציונות במיטבה: כפריותו ביטאה את זיקתו של 'היהודי החדש' לאדמתו ולחיי שגרה, ואילו מקורו האירופי ביטא את מקורם האירופי של הציונים ואת תבנית נוף הולדתם.

המקום השני - המקום האקלימי

עשר שנים לאחר קום המדינה יזם ראש אגף השיכון, דוד טנה, בנייה של שכונה נסיונית בתכנונם של טובי האדריכלים. הרעיון לבנות שכונה נסיונית לדוגמה עלה בהשראת תערוכת הבינוי Interbau, שהתקיימה בברלין המערבית בשנת 1957,¹⁸ וכאנטי-תזה לתכנון השכונות הקודם. התערוכה לא חידשה מאומה בתחום בינוי הערים,¹⁹ ולכן לא נלמד ממנה תוכן ארכיטקטוני קונקרטי. לעומת זאת, היא שימשה השראה לרעיון לקבץ אדריכלים מובילים ולהטיל עליהם את המשימה לתכנן שכונה ייחודית.

נבחרה רמת אביב בתל-אביב, וטובי האדריכלים דאו (ישר-איתן, בנט-פרלשטיין, רכטר, שרון-אידלסון, ויטקובר, גליקסון, מנספלד-וינרוב) שקדו על המלאכה.²⁰ אולם, יהודה תמיר, המופקד על הערים החדשות באגף השיכון יצא חוצץ נגד ההתמקמות בתל-אביב דווקא, ובשלו נקבע כי שכונה נסיונית נוספת תקום בעיר חדשה - בבאר-שבע. האדריכל הצעיר אברהם יסקי נבחר לעמוד בראש המתכננים, ואדריכלים צעירים אחרים - אמנון אלכסנדרוני, דן חבקין, נחום זולוטוב, רם כרמי וחברת תכנון בע"מ - היו שותפים לתכנון.

17. דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל-אביב 1969.

18. אדריכל אברהם יסקי, ריאיון בנושא תכנון 'השכונה לדוגמה', 20.1.1999.

19. Abraham Yasky, 'Berlin's Interbau: Cheerful, Colorful and Chaotic', *Architectural Forum: The Magazine of Building*, 3 (1957), pp. 249-251

20. ב' מילמן, מסמך פנימי בנושא השכונה לדוגמה ברמת-אביב תל-אביב, 1959, גנוך המדינה (ג"מ), משרד הבינוי והשיכון, משנה למנכ"ל - שכונה לדוגמה צפון ת"א - כרך א', תיק מס' 19, מכל ג-4958.

בשלבם מאוחרים הצטרפו האדריכלים מאיר צ'צ'יק וביטוש קומפורטי - אנשי אגף השיכון. השכונה הנסיונית כונתה 'השכונה לדוגמא'.

המתכננים ביקשו ליצור תכנון 'המתאים למקום', בניגוד לתכנון הקודם שהתאים יותר לחזון מאשר למקום. ומהו המקום? המתכננים הגדירוהו מקום שגרים בו עולים חדשים מעוטי יכולת ומקום בעל אקלים מדברי.²¹ שני משתנים בלבד שימשו להגדרת המקום והתושבים (העולים): האקלים המדברי שימש להגדרת המקום הפיזי, וההכנסה, הנמוכה - להגדרת התושבים העתידיים. אף-על-פי-כן היה בכך חידוש לעומת השנים הקודמות. כזכור, בשכונות הדור הקודם נתפסו 'המקום' והתושבים כמקשה אחת, חלולה, הנדונה להתעצב על-ידי המתיישבים היהודים הוותיקים ולהתמלא בתכניהם האידאולוגיים.²²

בשכונה לדוגמא בבאר-שבע אוחדו הפתרונות האקלימיים והאנושיים תחת המענה העיצובי-אדריכלי. שלושה תת-רבעים הרכיבו את השכונה (בני 200x200 מ', 300x300 מ' ו-400x400 מ'). הרבעים תוחמו בבתים ארוכים, ששימשו כעין חומות גבוהות המדגישות את גבולותיה של השכונה ויוצרות חיץ בינה לבין המדבר (ומהוות גם מעין 'יחידת שכנות' עצמאית בין השכונה עצמה לבין השכונה השכנה). בינות ל'חומות' תוכננה בנייה צפופה ונמוכה.²³

הבנייה הצפופה-הנמוכה היתה כה ייחודית, עד כי ראוי להקדיש לה את מלוא תשומת הלב. מדובר בדירות חד-קומתיות ודו-קומתיות, צמודות וטוריות, שתוכננו בכמה גדלים. לכל דירה הוצמדו שתי חצרות ששטחן הכולל נע בין 57 מ"ר ל-85 מ"ר, וקירות גבוהים (בגובה קומה) גידרו אותן. בין שני טורי דירות הפריד משעול צר ברוחב 3 מטרים, שיועד להליכה בלבד והוביל היישר לחצר הקדמית של כל יחידת דיור. מקצת מחדרי הבתים הדו-קומתיים הצלו לסירוגין על המשעול הצר, ובינות לבינוי הצפוף תוכננו מעט גנים ציבוריים, מצומצמים בגודלם. את הדירות הללו, המכונות 'דירות שטיח' משום התפרסותן על פני השטח, תכננו חבקין וזלוטוב (איור 2).²⁴

השוני בין השכונות הקודמות, פרי 'תוכנית שרון', לבין הבנייה הצפופה ב'שכונה לדוגמא' בולט כל-כך עד שנחוץ להתעמק בו. למעשה, על אף שבשני הדגמים מדובר ב'יחידת

21. אברהם יסקי, 'הקדמה', בתוך: א' הירש, ר' שרשבסקי, תגובות הדיירים על תכנון הדירה והשכונה ב'שיכון לדוגמא' - באר-שבע, ירושלים 1968, עמ' 1-5.

22. גישה זו כלפי העולים מעידה יותר מכול על מצוקת המתכננים הראשונים אל מול גלי העלייה הגואים, וכן על חוסר נסיונם להתמודד עם בעיות אלו כה מורכבות, שלא נלמדו, מן הסתם, במרכז אירופה, שממנה שאבו את חינוכם המקצועי.

23. על הבינוי ראו: 'באר-שבע שיכון לדוגמא', הנדסה ואדריכלות, 7-8 (1959), עמ' 186-189; Yehonatan Golani (ed.), *Israel Builds*, Jerusalem 1970, pp. 4.73-4.82; Ram Karmi, 'Immigration and the Search for Identity', in: John Donat (ed.), *World Architecture One*, London 1964, pp. 111-113.

24. הירש ושרשבסקי, תגובות הדיירים על תכנון הדירה והשכונה ב'שיכון לדוגמא' - באר-שבע.

איור 2: חלק מהבתים הדו־קומתיים ב'שכונה לדוגמא' בבאר־שבע בתכנונו של חבקין. התמונה באדיבות אוסף קוהל – מרכז מורים, ארכיון טוביהו שבספריית ארן, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

שכונות' עצמאית ומנותקת, שני הדגמים השכונתיים הם ההפך הגמור זה מזה: בשכונות מהדגם הראשון רוב השטח פנוי – ואילו כאן רוב השטח בנוי; בשכונות מהדגם הראשון אין חללים חיצוניים מוגדרים (כלומר: קירות הבתים לא מהווים גם קירות לשטחים הפתוחים ביניהם) – כאן השטחים החיצוניים (סמטאות וגנים) מוגדרים על־ידי קירות הבתים; בשכונות מהדגם הקודם אין חצרות פרטיות – כאן מרבית השטח הפתוח הוא לשימוש הבלבדי של הדיירים הפרטיים, והם האחראים לפיתוחו. הם גם היחידים שהשטח הפתוח (אותה חצר פרטית) פונה אליהם.

איכויות החלל של 'השכונה לדוגמא' אינן שאובות עוד מהכפר האירופי. תחת זאת, הן דומות להפליא לקסבה המזרח־תיכונית, אותה קסבה שהתפתחה כאן מתוך התאמה לאקלים המזרח־תיכוני, ונבנתה מאבני המקום. חצרות הבתים המצומצמות, הבעלות המוגדרת עליהן והיותן סגורות בקירות גבוהים – מזכירים את הפטיו הים־תיכוני והמזרח־תיכוני. הסמטאות בין הבתים מזכירות את בניו הקסבה. גם התכנית הגבוהה של מבני השטח והיות המרקם כולו צפוף ונמוך נראים כלקוחים ישירות מהקסבה המזרחית.

מהו אפוא המקום בפרויקט זה? לומר כי המקום הוא מזרחי או ערבי יחטיא את האמת. ככלות הכול, הסמטאות בשכונה סרגליות ותוכניות הבתים נוצקו לפי הסגנון הארכיטקטוני המודרניסטי (ומושפעות מאוד מהאדריכל השווייצרי־צרפתי Le Corbusier). טכנולוגיית הבנייה אינה מושתתת על בניית האבן המסורתית, אלא על טכנולוגיית הבטון המזוין שאף

הוחצן במכוון: הבטון נותר חשוף, מעיד בגאון על מהותו, וגם בלוקי הבטון נותרו חשופים, ללא טיח וללא צבע. אם כן, המקום אינו מקום מזרחי. אולם גם לכנותו 'מקום מערבי' יחטיא את האמת, בשל תפיסת החלל ה'מזרחית' שבו. המקום, שאינו מזרחי ואינו מערבי, אינו אלא מקום אקלימי. הסמטאות (הישרות) הצלו על תושבי השכונה; החצרות הפנימיות תרמו ליצירת מיקרו-אקלים והגינות הקטנות והמרוצפות לא הפכו למדבריות פנים-עירוניים. המרקם הצפוף והנמוך של השכונה לדוגמה הצליח להתמודד עם בעיות האקלים של הנגב טוב יותר משעשו זאת שכונות אחרות.²⁵

המקום השלישי – המקום האנושי

בשנה שהחל תכנונה של השכונה לדוגמה בבאר-שבע (1958) יוזם תכנונה של שכונה נסיונית אחרת – שכונת גליקסון בקריית גת. שכונת גליקסון נקראה על-שם האדריכל שעמד בראש מתכנניה והוגיה – ארטור גליקסון. גליקסון, יליד 1911, סיים את לימודי הארכיטקטורה בברלין ועלה ארצה בשנת 1935. בין השנים 1937-1948 שימש אדריכל ומתכנן העיר פתח-תקווה. עם קום המדינה הצטרף לאגף התכנון (אותו אגף שאנשיו תכננו את 'תוכנית שרון') ועד שנת 1953 עמד בראש המחלקה האזורית של חיפה והעמקים. בשנים 1953-1958 עמד בראש מחלקת התכנון של אגף השיכון. את השכונה הנסיונית בקריית גת יזם ותכנן כשהיה כבר אדריכל פרטי.²⁶

גליקסון התפרסם בעולם בשל משנתו האקולוגית.²⁷ בעידן שהיכולת הטכנולוגית סימאה את העין והטבע נתפס כמשאב בלתי-מוגבל היה גליקסון בין המעטים שקראו לתכנון מתוך

25. שלושת המחקרים הבאים בחנו מדעית ואקלימית את האקלים בחללי החוץ בשכונה לדוגמה או במרקמים דומים אחרים. המחקרים מצאו כי הסמטאות אכן מצלות ומגוננות מפני הקרינה. על אף הסתייגויות ממסקנות גורפות התלויות בכיוון הסמטאות ובעיצובן, ברי היה כי יש בכוחו של המרקם הצפוף-נמוך ליצור מיקרו-אקלים ולגונן על משתמשי במשך השנה כולה. Isaac A. Meir, 'Urban Space Evolution in the Desert – The Case of Beer-Sheva', *Planning and Environment*, 27, 1 (1992), pp. 1-11; David Pearlmutter, Arieh Bitan, Pedro Berliner, 'Microclimatic Analysis of "Compact" Urban Canyons in an Arid Zone', *Atmospheric Environment*, 33 (1999), pp. 4143-4150; David Pearlmutter, Pedro Berliner, Edna Shaviv, 'Physical Modeling of Pedestrian Energy Exchange within the Urban Canopy', *Building and Environment*, 41 (2006), pp. 783-795

26. רענן ויץ, 'דברי פתיחה', בתוך: Artur Glikson, *Planned Regional Settlement Projects: Comparative Study: Background, Experience, New trends*, Jerusalem 1970, pp. 3-5; Lewis Mumford, 'Introduction', in: Artur Glikson, *The Ecological Basis of Planning* (ed. Lewis Mumford), The Hague 1971, pp. VII-XXI

27. במקורות אלה מובאים כתביו האקולוגיים של גליקסון: ארטור גליקסון, 'עיצובן של אדמות חדשות', אדם – אזור – עולם: על התכנון הסביבתי, תל-אביב 1967 (1960), עמ' 17-19; Artur Glikson, ;

התחשבות בטבע – ולא מתוך השתלטות עליו ועל משאביו. גליקסון עמד גם בראש התכנון האזורי בחבל לכיש. תפיסתו האקולוגית השתלבה שם באהבת האדם שבו ובניסיון לייצר, באמצעות התכנון האזורי, מגוון שירותים עירוניים גם בסביבה כפרית.²⁸ תכנים אנושיים דומים ניכרו גם בשכונת גליקסון, ובכך טמונה עוצמתה.

שכונת גליקסון היוותה למעשה סטרוקטורה פיזית ליצירה חברתית. דוד טנה, ראש אגף השיכון, הגדיר כך את מטרות השכונה במכתבו לארכיטקט המתאם בשנת 1958: 'עיקר מטרת המחקר הינה למצוא את השיטות המתאימות לתכנון שכונות בישראל, וכמו כן להבהיר את האספקטים הכלכליים, החברתיים והארכיטקטוניים הכרוכים בבניית שכונת מגורים ויצירת הבסיס לארגון חייה לאחר מכן. גם אם המחקר מתייחס לשכונה אחת בלבד, אנו מקוים שתוצאותיו יהיו מתאימות לשימוש בכלל עבודת משרד השיכון ויתרמו לקידום עבודתו'.²⁹ ואכן, לצורך משימה זו 'נבחרה ועדה לניסוח הפרוגרמה [...] מהארכיטקט המתאם, היועצים המתכננים, הסוציולוג, הדמוגרף, הכלכלן, המהנדס היועץ, עובדי משרד השיכון, אנשי מחלקת הקליטה של הסוכנות ואנשי השלטון המקומי'.³⁰

מטרת העל של שכונת גליקסון היתה אידיאלית – מיווג גלויות. אמנם, השאיפה למיווג גלויות לא היתה זרה למתכננים הישראלים, אולם הפעם, בניגוד לעבר, לווהה השאיפה במחקר חברתי של ממש. בהשפעת הסקרים האזוריים של Geddes³¹ נבחנה בניית השכונה העתידית מאספקטים שונים. נערכו סקרים כלכליים כדי לבדוק את התעסוקה האפשרית בקריית גת; נערכו סקרים קונסטרוקטיביים כדי לבדוק את הביסוס בהתאמה לאדמות האזור ונערכו סקרי צפיפות קיימת ועתידית בשכונה. עיקר החידוש היה בסקרים החברתיים והדמוגרפיים.³²

הסוציולוגית יהודית ט' שובל, לימים כלת פרס ישראל למדעי החברה, ריכזה סקר מקדים בארבע ערים חדשות: קריית שמונה, אשקלון, באר שבע וקריית גת. בסקר השתתפו כ-1500 נשאלים. על סמך שאלות כגון 'מאיזו ארץ הם השכנים הרצויים לך ביותר?',³³ 'על

'The Planner Geddes', *Newsheet of the International Federation for Housing and Town Planning*, 32 (1955), pp. 201-203; 'Man's relationship to his environment', in: Gordon Wolstenholme (ed.), *Man and his Future*, Boston and Toronto 1963, pp. 132-152; *Planned Regional Settlement Projects*, Jerusalem 1970; 'Recreational Land Use', *The Ecological Basis of Planning* (ed. L. Mumford). The Hague 1971, pp. 17-35; *ibid.*, 'Social Trends in Regional Planning', pp. 52-66; *ibid.*, 'Toward Regional Landscape Design', pp. 79-86

28. ארטור גליקסון, 'תכנון כפרי ועירוני', אדם – אזור – עולם, עמ' 24-30.

29. ארטור גליקסון, 'יחידת המגורים האינטגרלית', שם, עמ' 95.

30. שם, עמ' 96.

31. Robert W. Marans, 'Neighborhood Planning: The Contribution of Artur Glikson', *Journal of the Architectural and Planning Research*, 21, 2 (2004), pp. 112-124

32. ראו: גליקסון, אדם – אזור – עולם, עמ' 94-106.

33. יהודית ט' שובל, בעיות חברתיות בערי פיתוח: מחקר לקראת תכנון השכונה לניסיון בקריית גת, ירושלים 1959, עמ' 37.

יסוד ניסיוןך האישי פה, מאיזו ארץ הם האנשים הפחות רצויים לך כשכנים?³⁴ ו'מדוע אתה רוצה (או אינך רוצה) לגור בשכנות עם יוצאי...?³⁵ - נבדקו הקשרים בין עולי הגליות השונות, הסטראוטיפים של עדה על רעותה, ובייחוד האופציות לאכלוס נכון. נוסף על העדפות השכנות הללו נערכו גם סקרים דמוגרפיים כדי לבדוק את התפלגות המשפחות העתידות להתגורר בשכונה, ונבדקו נתונים נוספים שהגדירו את התושב: גודל משפחה, גיל ראש המשפחה, ארץ מוצא, מקצוע, מצב תעסוקתי, מצב כלכלי ומשך השהות בארץ. המלצות האכלוס נגזרו מתוך הסקרים. נמצא כי יכולים להיווצר קשרים חברתיים טובים בין משפחות אירופיות ממעמד מקצועי-חברתי גבוה לבין משפחות צפון-אפריקאיות ממעמד מקצועי-חברתי גבוה; בין משפחות אירופיות ממעמד מקצועי-חברתי נמוך למשפחות מזרח-תיכוניות; ובין משפחות צפון-אפריקאיות ממעמד מקצועי-חברתי נמוך לבין משפחות מזרח-תיכוניות. הדעות הקדומות הבין-עדתיות והתחרות על מקומות העבודה היו בין הסבריה של שובל להעדפות שנמצאו בסקר. באופן מפתיע נמצא גם כי השאיפה למיזוג גלויות אינה אוטופית: הסטראוטיפים השליליים הרבים ביותר בין עדה לרעותה התקיימו דווקא בשכונות הדר-עדתיות, ולא במקומות שהתקיים בהם מפגש בין-עדתי.³⁶

במקביל לסקרים פותחו טיפוסים רבים של דירות שהותאמו לדרישות המשתכנים העתידיים בהווה ובעוד עשור. לאחר קבלת תוצאות הסקרים פותחה התוכנית השכונתית, אשר הציורף שתוכנן בה בין מסות בנויות לבין שטחים פנויים אמור היה לשרת את רעיון היחידה האינטגרלית בצורה הטובה ביותר.³⁷ תוכנית השכונה, גם היא 'יחידת שכנות' מנותקת וגם היא מושתתת על הפרדת תנועה כמו ב'שכונה לדוגמא', מגלה נסיונות מינוריים להגדיר תת-חללים בתוך השכונה, וכן את התפיסה המקובלת כי ההליכה ברגל מהווה קטליזטור חברתי. מוסדות הציבור מוקמו בלב השכונה וצירים רגליים קישרו בין חללי השכונה לבין מוסדותיה. כוונת המתכננים היתה שהאנשים ייפגשו בצירים ובאזורים הפתוחים וכך ייטיבו להכיר איש את רעהו (איור 3). כ-1000 יחידות דיור נבנו בסך-הכול. האכלוס, מיותר לומר, נעשה (כמעט) על-פי תוצאות הסקרים.³⁸

מהו 'המקום' בשכונת גליקסון? למרות הגותו האקולוגית של גליקסון, ולמרות שגבולות השכונה הוגדרו באמצעות אלמנטים נופיים - אין איכות 'המקום' של השכונה נסמכת על מרכיבים פיזיים או נופיים. שכונת גליקסון מסתמכת על מקום אחר - 'המקום האנושי'. השאיפה להגדיר את האדם על שלל מאפייניו והעדפותיו היא העושה את השכונה ל'מקום האנושי'. בשנים שכונו העולים החדשים 'אבק אדם'; בשנים שהם 'הושמו' היישר מן האוניות

34. שם, עמ' 41.

35. שם, עמ' 66.

36. שם, וכן כל הספר.

37. ראו: ארטור גליקסון, 'יחידת המגורים האינטגרלית', אדם - אזור - עולם, עמ' 96.

38. יהודית שובל, שלומית לוי, דפוסי מגורים ויחסים חברתיים בשכונת הנסיון בקריית גת, ירושלים 1966.

איור 3: תוכנית שכונת גליקסון; מגוון מבני, מעברים רגליים למרכז השכונתי בלבה של השכונה, וחלוקת המרחב לתת-שכונות.

מתוך: *Israel Builds: New Trends in Planning of Housing*, State of Israel, Ministry of Housing, Division of Planning, Jerusalem 1967

בכל מקום בארץ; ובייחוד בשנים שהם נצטוו לקפד את תרבויות המוצא שלהם למען יצירת 'כור ההיתוך' – נשמע משכונת גליקסון קול אחר. קול שביקש לדעת מיהו האדם, מה הם רצונותיו החברתיים ומהו בית המגורים המתאים לו. אמנם, גם בשכונה לדוגמה בבאר-שבע היתה התייחסות תכנונית לתושבים, אולם שם הוגדרו התושבים על-פי מצבם הכלכלי בלבד: 'עולים חדשים מעוטי אמצעים'. לעומת זאת, בשכונת גליקסון נבחנו מדעית פרמטרים שונים ומגוונים המגדירים את האדם.

גליקסון נפטר בדמי ימיו, בשנת 1966. ההיסטוריון והמבקר האמריקני Lewis Mumford, חברו הקרוב של גליקסון, ספד לו במילים אלה: 'דבר אחד מתבלט בבהירות מדרך חייו של ארטור גליקסון. הוא לא גילה כל עניין בהפגנת וירטואוזיות טכנית או מקוריות אסתטית שטחית, אלא ביצירת מסגרת בה יובאו בחשבון מורכבותו של הטבע וצורכיהם רבי הפנים של חיי-האדם'.³⁹

המפגש עם המציאות

שלוש הגדרות גדולות וכוללות של 'מקום' ניכרו בישראל בעשר השנים הראשונות לקיומה: המקום ה'ציוני' של תוכנית שרון, המקום האקלימי של 'השכונה לדוגמא' בבאר-שבע והמקום האנושי של שכונת גליקסון. הדעת נותנת כי ככל שהמקום המתוכנן מנותק יותר ממרכיביו הפיזיים וממרכיביו האנושיים, כך כשלוננו ודאי יותר.

ואכן, 'תוכנית שרון', שנשמכה על האידאולוגיה ולא על נתונים פיזיים או אנושיים, מאששת את ההשערה הזאת. התוכנית לא הוכיחה עצמה בפגשה את המציאות: היא לא תאמה לאקלים וגם לא ליכולת הכלכלית ולאנשים. שטחים שתוכננו כירוקים לא הוריקו, במיוחד כאשר מדובר היה באזורים צחיחים. הבינוי הדליל הרחיק בין התושבים תחת לקרבם, והריחוק בין השכונות יצר תחושה של ניכור ושל שממה.⁴⁰ הפיתוח היקר שהתחייב מהבנייה הדלילה⁴¹ לא עמד במבחן היכולת הכלכלית של המדינה, ובייחוד לא עמד במבחן יכולתם של התושבים – מרביתם עולים חדשים.⁴²

הציונות התפתחה באירופה שלאחר המהפכה התעשייתית ולאחר תנועת ההשכלה. כתנועות מקבילות בנות זמנה, נשורה בה האמונה בכוחם של הקדמה ושל הרציונל האנושי ליצור עולם טוב יותר ולנטוש את העולם הישן והקלוקל מאחור. במילים אחרות, נשורה בציונות האמונה בכוחם של המחשבה האנושית והרצון האנושי לשנות את העולם. תכנים אלה, המכונים מודרניסטיים (להבדיל מהמינוח 'סגנון ארכיטקטוני מודרניסטי' שהובא בתחילת המאמר), אפיינו את הציונות. ככלות הכול, גם הציונים האמינו בכוחם ליצור מדינה חדשה ובה אומה נורמלית הדוברת את שפת העבר. ואכן, בכל הנוגע להקמת המדינה – הציונות הוכיחה את כוחה מעל ומעבר. בכל הנוגע לתכנון המגויס: התכנון ה'ציוני' הוכיח עצמו

39. לואיס ממופורד, בתוך: גליקסון, אדם – אזור – עולם, עמ' 3.

40. Erika Spiegel, *New Towns in Israel*, New York 1966. יהודה גרדוס, 'יסודות התכנון העירוני של באר-שבע 1960-1960', בתוך: נאור (עורך), 'יישוב הנגב, 1960-1960', עמ' 167-177.

41. Eliezer Brutzkus, *Physical Planning in Israel* (Copyright and Distribution by Eliezer Brutzkus), Jerusalem 1964

42. מרדכי לאור, באר-שבע (סקירות והערכות) תשכ"ד, משרד מהנדס העיר, באר-שבע 1963.

קצת פחות. עם הזמן צופפו השכונות הדלילות - בין ביוזמה ממלכתית ובין ביוזמת הדיירים, ובשכונות החדשות שנבנו מאמצע שנות החמישים ניכרים גם בתים גבוהים יותר ומגוונים יותר, וכבישים ישרים.⁴³

ומה באשר ל'מקום האנושי', הוא שכונת גליקסון? באופן מפתיע הציפיות מתנפצות גם כאן. מפתיע לגלות שעל אף המאמצים הכבירים שהושקעו בהתאמת התכנון לדייריו - השכונה כשלה. כשלושה של שכונת גליקסון לא נתגלה מיד. בשנת 1966, עת אוכלסה תת-היחידה הראשונה בשכונה (173 משפחות), נערך סקר נוסף, על בסיס השוואה בין שכונת גליקסון לבין אוכלוסיית ביקורת בקריית גת. בסקר נמצא כי לעומת השכונות האחרות, מרבית תושבי שכונת גליקסון מרוצים מדירותיהם, וכי גם היחסים בין העדות היו טובים למדי, אם כי לאו דווקא בזכות אותו תמהיל עדתי מדוקדק שנרקח קודם: 'ברור מהניתוח שערכנו שהשוני ביחסי העדות אינו נובע בעיקרו מההבדל בהרכב הדמוגרפי של שכונת הניסיון'.⁴⁴ לעומת זאת, בסקר שני, שנערך בשנת 1975, הוברר כי לאחר שהשכונה אוכלסה במלואה עזבו מחצית מן התושבים. סיבות העזיבה היו פרוזאיות: התושבים תרו אחר דירה מרווחת יותר.⁴⁵ לאחר שנים, בשנת 1991, הוכללה שכונת גליקסון בפרויקט 'שיקום שכונות'. מדוע נכשלה השכונה האנושית? מדוע דווקא שכונה זו, שתוכננה ואוכלסה בדיוק כה רב, לא ענתה על הציפיות שתלו בה מתכנניה? התשובה מחזירה אותנו לאידאולוגיה, שגם כאן, מסתבר, השתלטה על התכנון. מתכנני שכונת גליקסון היו מודרניסטים. מודרניסטים בשל אמונתם בכוח הרציונל האנושי, מודרניסטים בשל אמונתם ביכולתו של המחקר המדעי והאינטלקט האנושי ליצור עולם טוב יותר, ומודרניסטים בשל אמונתם בכוחם לשלוט במציאות.

האינטלקטואל המערבי היודעי-כול מבצבץ מבעד לתכנון האכלוס,⁴⁶ והוא זה שכשל. הוא כשל מאחר שלא העריך את קוצר ידו לחזות ולהעריך את הכול. המתכננים, שצפו את דקויות הדעות הקדומות ורקחו את 'התמהיל הנכון', לא לקחו בחשבון רכיב אחד - והוא החופש האישי, החופש לתור אחר מגורים חלופיים, שמביא להפרה גמורה של התמהיל החברתי. ואכן, השליטה בשכונה התפוגגה מיד לאחר האכלוס.⁴⁷

43. ראו: Brutzkus, *Physical Planning in Israel*; וכן: מאיר צ'צ'יק, תכנון ובינוי ערים, תל-אביב 1968.

44. ראו שובל ולוי, דפוסי מגורים ויחסים חברתיים בשכונת הניסיון בקריית גת, עמ' 56.

45. ראו: Marans (above note 31)

46. Rachel Kallus, 'Humanization of the Environment: Glikson's Architecture and the Poetic of the Everyday', *Journal of the Architectural and Planning Research*, 21, 2 (2004), pp. 152-170

47. אילה הירש, סוציולוגיה ומתכנת ערים. עבדה משנת 1961 בתור סוציולוגית במשרד השיכון. ריאיון ב-12.10.2001.

רעיון השכונה האינטגרטיבית לא מת. הוא הוסיף להיות בעבודות אקדמיות⁴⁸ והמתכננים לא זנחו את רעיון השכונה המלכדת עד לשנות השמונים,⁴⁹ אולם שכונה 'אנושית' שכזאת לא נבנתה שוב. כבר בשנת 1965 הוברר כי התכנון מסובך ויקר וכי שכונת גליקסון אינה יכולה לשמש בעבור משרד השיכון תקדים לעתיד לבוא.

המקום האחרון שייבחן הוא 'המקום האקלימי' – 'השכונה לדוגמא'. האם גורלו היה שונה משל המקומות האחרים? האם העיצוב הארכיטקטוני היצירתי והמיוחד הצליח ליצור מקום של ממש? מקום שאנשים רוצים לחיות בו? שאלות אלה הטרידו גם את העושים במלאכה, ולכן כבר בשנת 1965, עם סיום בניית 1000 הדירות הראשונות בשכונה ואכלוסן, נבדקה אפקטיביות התכנון. הסקר מטעם משרד השיכון נערך באמצעות שאלונים. נבדקו הרכיבים הדמוגרפיים של המשתכנים וכן הקשרים החברתיים ביניהם ויחסם לשכונה. התברר כי האוכלוסייה רווחה נחת מאיכויותיה האקלימיות של השכונה. כיסוי השטח העתיר באמצעות המבנים המתפרסים והריצוף הועיל במלחמה במקורות אבק פנימיים,⁵⁰ הקירות הגבוהים סביב החצרות הצלו על הבתים ועל הסמטאות והבינוי הצפוף נמצא כיצור מיקרו-אקלים. גם הגינות הקטנות והמרופפות לא סבלו מעזובה 'מדברית', כמו הגנים הנרחבים בשכונות הקודמות. בכלל, הפיתוח השכונתי הוכר כהצלחה, ו-90% מהדיירים הביעו שביעות רצון משכונתם.⁵¹ אפשר לומר כי להצלחת מרקם השטיח היתה השפעה על תפקודה של השכונה כולה ועל שביעות הרצון ממנה: כיוון שמרבית שטחי החוץ השכונתיים היו מרוצפים (כדי למנוע מקורות אבק) – תחזוקתם היתה קלה, והם נראו מטופחים תדיר. היותן של החצרות הקדמיות והאחוריות של בתי המגורים פרטיות ואישיות (בשל הקירות הגבוהים שנועדו להצל ולגונן מפני המדבר) העניקה לדיירים משנה-מרץ לדאוג לאחזקתן. ובכל מקרה, גם אם הדיירים לא דאגו לטיפוח הגינות, לא השפיעה חזותן על חזות השכונה, שכן הן הוסתרו מאחורי הקירות הגבוהים. השכונה לדוגמה נותרה מטופחת, ערכה הכלכלי עלה, והיא היתה למוקד משיכה

48. אילה הירש, 'קביעת פרוגרמה "אופטימלית" לשכונת מגורים חדשה', חיבור לתואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים, הטכניון, חיפה 1978.

49. Hadas Shadar, Robert Oxman, 'Of Village and City: Ideology in Israeli Public "Planning"', *Journal of Urban Design*, 8, 3 (2003), pp. 243-268

50. אף שנמנעו מקורות אבק פנימיים בשכונה, עדיין חדר אליה אבק חיצוני. המחקר שלהלן מצא כי דווקא החצרות הפנימיות שימשו 'מלכודות' לאבק החיצוני שחדר לשכונה. Evyatar Erell and Haim Tsoar, 'An Experimental Evaluation of Strategies for Reducing Airborne Dust in Desert Cities', *Building and Environment*, 32, 3 (1997), pp. 225-236

51. א' הירש, ר' שרשבסקי, תגובות הדיירים על תכנון הדירה והשכונה ב'שיכון לדוגמא' באר-שבע, ירושלים 1968. מתוך הסקר ניתן גם לראות כי לא הכול ורוד: המשתמשים ביקרו את המאפיינים העיצוביים, שכן לא אהדו את הבטון החשוף והלבנים החשופות, את הפרדת התנועה ואת היעדר הפרטיות בשל הבדלי הגבהים בין בתי הקומות לבתים הנמוכים שליידם ובשל הרעש במשעול. כמו כן נתגלו בעיות טכניות: רטיבות בדירות ובעיות אוורור וחום בבתי השטית.

עירוני.⁵² לכך יש להוסיף נתון חשוב ביותר שלא תוכנן: במקום עולים חדשים מעוטי יכולת, אכלסו את השכונה בני המעמד הבינוני-בינוני-גבוה. רבות היו המשפחות הצעירות והמשכילות, שבאו לבאר-שבע מרצונן החופשי.⁵³

מסקנות

האם ניתן להסיק מסקנות מנסיונות אלה וגם באשר לתפיסת המקום שלנו? במבוא למאמר נאמר כי כיוון שמתכנני אגף התכנון הממלכתי ואגף השיכון הציבורי היו חלק מן האליטה התרבותית והחברתית במדינה בשנות החמישים, ניכר כי תפיסת 'המקום' שלהם מאפיינת את תוכני העומק ששררו במדינה, ואכן, מבט מהיר מגלה כי התכנים העמוקים היו תכנים אידאולוגיים-מודרניסטיים. האמונה כי בכוח התכנון אפשר לשנות את המציאות ולשלוט בה מתגלה בשתיים משלוש השכונות שנסקרו. תכנים אלה תואמים היטב תכנים חברתיים-אידאיים אחרים כמו 'כור ההיתוך', או 'מיזוג הגלויות' – כולם תכנים מודרניסטיים הרואים בעולם הישן סרח עודף וביצירה החדשה את חזות הכול. המפגש עם המציאות מלמד, כמובן, את ההפך: הוא מלמד על אוזלת ידה של האידאולוגיה, יחסית לכוחה 'החתרני' של נפש האדם.

במאמר זה, שעסק ביצירת מקום, ניכר כי האידאולוגיה הגלויה (שבאה לידי ביטוי במקום ה'ציוני') וכמוה האידאולוגיה הסמויה (שבאה לידי ביטוי במקום המודרניסטי, שהוסווה למקום 'אנושי') כשלו בהפיכת המקום המתוכנן למציאות קיימת. בשתי השכונות לא מילאו התושבים אחר הציפיות. תושבי 'שכונות שרון' הותירו את האדמה חרבה ולא הפריחוה, ותושבי שכונת גליקסון לא נשארו במקום ולא יצרו את 'מיזוג הגלויות' שתוכנן לגביהם. גם כאן, דיסציפלינות אחרות תומכות במסקנה זו. בכל הנוגע למדיניות האידאולוגית של 'כור ההיתוך', ניכר כי הנפש האנושית לא הכפיפה עצמה למרותה המוחלטת של האידאולוגיה. עם השנים צפות ועולות מנגינות מזרחיות שהושמעו בתדרי חדרים בשנות החמישים; נחגגים חגים שהיה הס מלחגוג (כמימונה) ואפילו היידיש הנרדפת זוכה לעדנה נוסטלגית.⁵⁴

52. יהודה גרדוס, 'התפתחות התכנון העירוני בבאר-שבע', בתוך: יהודה גרדוס, אלי שטרן (עורכים), ספר באר-שבע, באר-שבע 1979, עמ' 179-194.

53. הירש ושרשבסקי, גובות הדירים על תכנון הדירה והשכונה ב'שיכון לדוגמא' באר-שבע; אלכסנדר ברלר ואחרים, באר-שבע – הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי, תל-אביב 1963. נתון זה על אופי האוכלוסייה אכן מותיר ללא מענה את השאלה אם היתה השכונה מטופחת גם אילו אוכלסה בעולים חדשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך. סוגיה זו תישאר מן הסתם ללא מענה. אולם, מסקנות המאמר מנסות לשרטט, בעקיפין, תשובה חלקית גם לשאלה ספקולטיבית זו.

54. חשוב לציין בהקשר זה כי תכנים מודרניסטיים-מערביים רבים 'ניצחו', והם ניכרים במיוחד בתצורת המגורים, אולם לא כאן המקום לפרטם.

ב'שכונה לדוגמא' (היא 'המקום האקלימי') לא היתה אידאולוגיה. היה עיצוב קפדני שנבע מהסגנון הארכיטקטוני, היתה הקפדה על מאפיינים אקלימיים, אך לא היתה אידאולוגיה.⁵⁵ האם דווקא בשל כך היתה זו השכונה היחידה, מתוך השלוש שנסקרו, שהמפגש בינה לבין המציאות הסתיים בכי טוב? שכונה זו, שמתכנניה תכננה ללא אידאולוגיה גורפת אך מתוך התאמה לאקלים (קרי: לנתונים הפיזיים של המקום), תאמה מקום או בייקטיבי, בניגוד לשכונות האחרות שתאמו 'מקומות' אוטופיים שאינם אובייקטיביים אלא גזורים מאמונתם של המתכננים (ושל אחרים באותה אליטה תרבותית וחברתית). האוטופיה 'הציונית' והאוטופיה 'האנושית' נכפו הר כגיגית על התושבים, שלא חלקו את אותן אמונות ואותה מערכת דימויים. והם, במעין אקט חתרני בלתי-מודע לחלוטין, נמנעו מלכונן.

אולם, לא רק בהיעדר האידאולוגיה הכפויה ובהתאמתה ל'מקום האובייקטיבי' טמונה עוצמתה של השכונה. באופן פרוזאי לחלוטין וארכיטקטוני למהדרין, עוצמתה טמונה בהשתתותה על בתים משפחתיים ועל חצרות פרטיות. מסתבר כי עם הזמן, וללא שום תכנון מוקדם, הרחיבו האנשים את בתיהם על חשבון החצרות. מכיוון שהחצרות הוסתרו מאחורי הקירות הגבוהים, לא שונו אופיה של השכונה וגם לא חזותה. שונו רק ממדי בתיה, כך שתאמו את העלייה ברמת החיים של האוכלוסייה. וראה זה פלא: בלי לתכנן מראש היתה השכונה לדוגמה ה'אקלימית' וה'אובייקטיבית' ל'מקום אנושי'. כלומר: למקום שמרכיביו הפיזיים היוו סטרוקטורה ארכיטקטונית ראשונית, שממנה יכול היה התושב לצמוח ובסופו של דבר לבנות לו את 'המקום' האישי שלו. והפלא נמשך: מתוך אותו מקום אישי וחברתי יכול היה התושב לדבוק לאורך שנים בשכונת המגורים ולהעמיק את אחיזתו במקום, ממש כפי שביקש התכנון 'הציוני'. באופן אבסורדי, השכונה האקלימית האובייקטיבית היתה למקום ה'אנושי' וה'ציוני', שמתכנני השכונות האחרות חיפשו אחריו כל-כך.

Hadas Shadar, 'Between East and West: Immigrants, Critical Regionalism and Public Housing', *The Journal of Architecture (JAR)*, 9 (spring 2004), issue 01, pp. 23-48 .55

עמוד 390-ריק